

XIII. ASIRDA
MARĀGA RASATHANESİ
HAKKINDA BĀZİ NOTLAR

Prof. Dr. M. FUAD KÖPRÜLÜ

کیان رفقه آیاسیان آمدند
بجای کیان ماسکیان آمدند
Firdevsi

I

Şu son yıllarda İran arkeoloji dairesi müdürlüğünde bulunan fransız arkeoloğu M. André Godard'ın, Marâga şehri âbideleri hakkında Paris'de "Fars san'ati ve İran tetkikleri cemiyeti", nde 10 Mart 1934 de verdiği faydalı bir konferans, bu cemiyetin çıkardığı küçük risâleler serisinin dokuzuncusu olarak *Les Monuments de Marâgha* (Paris, 1934) namı altında çıkmıştı. Metne ilâve edilmiş onbir resim ve bir plânı ihtiva eden bu yirmi iki sahifelik risâle, san'at tarihi bakımından o zamana kadar pek iyi tetkik edilememiş olan Marâga âbideleri hakkında oldukça etraflı bir fikir vermekte ve bunların yapıldıkları zamanı tesbit etmekte idi. Daha evvelce De Morgan ve F. Sarre'nin, İran san'atı tarihiyle uğraşanlarca pek meşhur olan, eserlerindeki eksik ve yanlış noktalar bu suretle tashih edilmiş oluyordu. 1930 da *İslâm Ansiklopedisi*'nde Marâga hakkında küçük fakat kıymetli bir makale yazmış olan V. Minorsky, daha o zaman, böyle bir tetkiyke ihtiyaç olduğunu haklı olarak söylemişti.

M. Godard, bundan sonra, İran arkeoloji dairesinin 1936 da çıkar-
mağa başladığı *Athâr-é İran* (Paris, librairie P. Geuthner) ünvanlı
mecmuanın birinci cildinde (S. 125-156) aynı mevzua tekrar döne-
rek, *Notes complémentaires sur les tombeaux de Marâgha* ismi altın-
da, bir çok plânlar ve mükemmel resimlerle, yeni bir makale daha
neşretti. Üçü Selçuklulara, biri Moğollar devrine, biri de onları
tâkib eden devirlere aid olduğu anlaşılan bu beş türbe ile, muka-
yese maksadiyle bahsedilen, Moğollar devrine (Ebû Saïd zamanına)

aid 733 tarihli Sarçâm Kervansarayı ve Urmiye'de yine Selçuklular devrine aid Se Gunbad adlı kitabesiz bina, bu makale sayesinde artık iyice öğrenilmiş oluyor; ve böylece, bilhassa Selçuklular devrinin - yâni büyük Selçuk İmparatorluğu'nun kuruluşundan Moğol istiyâsına kadar geçen zamanın - İran için nasıl bir iymar ve medeniyet devri olduğu tekrar tebârüz ediyor.

Bu ikinci makalesinin ehemmiyetine rağmen, bizi asıl alâkalandıran mesele, M. Godard tarafından ilk risâlesinin sonunda, Marâga rasathanesi harabeleri hakkında verilen iki sahil-felik kısa malûmattır. Kendisinden evvel bu mesele ile uğraşmış olan *Jourdain, Bailly, Sédillot, Reinaud, Carra de Vaux, H. Schindler, Minorsky* gibi müelliflerin yazılarından da faydalanan bu fransız arkeoloğu, bu rasathaneden bugün meydanda kalan bakiyeleri kısaca tavsif etmektedir: Şehrin garbındaki ağaçsız bir tepe üzerindeki düz sâhada göze çarpan bir kaç tuğla yığını ve bu düzlüğü vaktiyle çerçevelediği anlaşılan bir duvar kalıntıları vardır ki, bu duvarın muhtelif yerlerinden merkeze doğru gelen yollar, galiba, asıl rasathane binasının mevkiini işaret ediyor (*resim I*). Yalnız, bu tepenin yan tarafında asıl zirvenin daha aşağısında bir takım mağaralar bulunmaktadır ki, bugün Marâga halkı bu mağaraları Hacı Nâsır'ın - Hoca Nasir yâni Nasir-i Tûsî'nin - rasathanesi diye adlandırıyorlar¹.

M. Godard, işte bu mağaraları tetkik ederek bunun kaba taslak bir plânını yapmış (*resim II*), ve bu husustaki düşüncelerini an-

¹ Houtum-Schindler'in neşretmiş olduğu bir plâna göre, tepenin düzletilmiş olan üst sathı 137 X 347 metro murabbaı büyüklüğündedir (*Reisen in n. - w. Persien, Zeitschrift d. Gesell. d. Erdkunde*, Berlin 1883, S. 334). Marâga halkı arasında bu tepeye *Rasat Dağı* adı verildiğini, aşağıda zikredilen Mohammed Ali Terbiyet'in eserinden öğreniyoruz. *Vassâf Tarihi*'nde bu tepenin Marâga şimalinde gösterilmesi (1269 tab'ı, C. I, S. 52; aynı hatâ *Ravzat-üs-Sâfâ*: C. V, S. 89; ve *Habîb-üs-Siyer*, C. III, Kısım I, S. 59 da da tekrar edilmiştir), her hâlde bir nüsha yanlışlığından ileri gelmiş olacaktır. Mamafî bu yanlışlık, sonraki müellifleri de şaşırtmış, ve meselâ, D'Ohsson (*Histoire des Mongols*, Amsterdam 1852, Vol. III, P. 264), W. Barthold (*Iran'ın tarihî coğrafyası*, Hamza Serdâdver tarafından yapılan farsça tercüme, Tahran 1308, S. 268) da bu tepeyi şehrin şimalinde göstermişlerdir. Hâlbuki bu rasathanede çalışmış olan El-'Urzi'nin aşağıda zikredilen risâlesinde, bu tepenin, şehrin şarkında olduğu tasrih edilmektedir. Tepenin üst düzlüğünü çevreleyen duvar kalıntıları, rasathane te'sislerini her ihtimale karşı korumağa mahsus basit bir sürdan kalan son izlerdir.

latmıştır: ona göre, bu mağaraları, daha doğrusu, bu dağ oyuklarını *rasathane* sanmak, yanlıştır; çünkü, rasathaneler mağara içinde değil yüksek ve açık yerlerde yapılır. Mamafi, halkın bu yanlış telâkkıysi, burasını eski bir kilise zanneden bâzı Avrupa müelliflerinin bu mânâsız telâkkıyelerine nisbetle, hakikate daha yakındır. Çünkü bu mağaralar, galiba, rasathane ile büsbütün alâkasız değildi; ancak, bunların ne maksatla kullanıldığını sarîh olarak bilemiyoruz. Ortada $5 \times 4,5$ metro kare büyüklüğünde bir *salon* vardır ki, oradan iki *eyvan*'a, ve dağın içerilerine doğru giden uzun *dehlizler*'e çıkılır. Sonda geniş bir *galeri* vardır ki, dışı açık bir yarım daireye varır. Bu yarım dairenin bugünkü harap vaziyeti, bunun eskiden üstü açık mı yoksa çifte münhanlı bir kubbe tarzında kapalı mı olduğunu anlamağa imkân bırakmıyor. Bu kısımlardan yalnız ortadaki salon tavanlıdır. Medhal galerisi, eyvanlar, dehlizler, hep kemerle örülmüştür. Bu mağaralar kazılırken, eyvanların içinde -krokide gösterilen büyüklükte ve hemen hemen bir metro yüksekliğinde- iki taş blok bırakılmıştır ki, işte bunlar, bâzı sathî görüşlülerce birer *autel* gibi telâkki edilmiş, ve böylece, bu mağaraların bir *kilise* olduğu zannını uyandırmıştır. Hâlbuki, bir defa kubbeler acem kemerleri tarzında oyulmuş olduğu gibi, eyvanların genişinde de bir *mihrap* vardır. Gerçi bunun esasen bir mihrap olmayıp, süslemek maksadiyle yapılmış bir *höcre* olduğu, yahut, sonradan yapıldığı söylenebilir; kemer şekillerinin, tazyika mukavemet için bu tarzda yapıldığı da iddia olunabilir; lâkin, bu kubbe şeklinin en dayanıklı şekil olmadığı, salonun tavanlı olmasından da istidlâl olunabilir. Acem kemerleri şeklinde kubbe tarzının kullanılması, sırf devrin mimarî zevkine uymak içindir. Eyvanların ortalarındaki taş bloklara gelince, bunların birer *autel* olamayacağı, bu büyüklükte bir kilisede bunlardan iki tanesinin bir arada bulunamayacağından da kolaylıkla anlaşılır.

M. Godard, mimarlık bakımından olan bu haklı mütalealarını şu tariht mülâhazalarla da kuvvetlendiriyor: Bu mağaralar yapıldığı zaman, hıristiyan dini ya tamamiyle serbest idi, yahut tazyik ve tâkip ediliyordu. Eğer serbest ise, dağ tepesinde mağara içinde kilise yapmağa lüzum yoktu; değilse, bütün şehrin gözü önünde bulunan bir tepe üzerinde, muhteşem yarım daire şeklindeki medhaliyle, bir kilise yapılmasına imkân olamazdı. Biz de muharririn bu fikirlerine tamamiyle iştirak ediyoruz. İlhanlılar'ın ilk devirlerinde,

daha Hulâgu'dan başlayarak, hıristiyanların büyük himayelere mazhar olduklarını ve bu vaziyetin Gazan devrine kadar devam ettiğini, islâm ve hıristiyan kaynakları açıktan açığa söylemektedirler; bu devirde Marâğa ve civarındaki hıristiyan kiliseleri ve sair hıristiyan müesseseleri hakkında da bir yığın mâlûmata sahibiz. Bütün bu kat'î deliller karşısında, bu mağara binasının hıristiyanlıkla alâkasını iddia etmek, artık gülünç olur.

Mağaranın vaziyetine göre, doğrudan doğruya tepe üstündeki *rasathane* binalarına gittiği anlaşılan koridorlar, bunun, rasathaneye ait olduğunu büyük bir ihtimâlle göstermektedir. Belki de bu, İran iklimi şartlarına göre birçok binalarda bulunduğunu gördüğümüz *zîr-i zemin* denilen mahzenlere benzer bir şeydir; ihtimâl ki, ince ve hassas rasat âletlerini şiddetli hava değişmelerinden korumak için bir depo gibi kullanılıyordu; ve taş bloklar, rasathanede çalışan âlimler için, uzun ve ince rasat hesaplarını yapmak için birer masa vazifesi görüyordu. Böyle olduğu takdirde, Godard tarafından mihrap olduğu tahmin edilen höcerenin de hakikaten mihrap olduğu kolayca anlaşılır: *şîi*, - hattâ bir dereceye kadar *bâtînî* - temayüllere sahip olmakla ittihâm edilen âlim ve filozof Nasîr-i Tûsî, bu gibi şüphelerden kendisini korumak için, plânını doğrudan doğruya kendisi yaptığı rasathanede "namaz kılmağa mahsus bir yer,, buldurmak zorunda idi².

Biz, M. Godard'ın bu *kilise* iddiası hakkındaki bütün mütalealarını tamamiyle doğru buluyoruz. Yalnız, onu bir kat daha te'yyit ve aynı zamanda t a s h i h etmek, ve bu mağaraların, Marâğa rasathanesi te'sisatından biri değil, doğrudan doğruya r a s a t h a n e'nin en mühim parçası olduğunu kat'î surette ispat eylemek için, şunu ilâve edelim: islâm rasasthaneleri mümkün mertebeye yüksek yerlerde yâni tepelerde inşa edilirdi; lâkin, bunların, asıl rasada mahsus âletlerle teçhiz edilen ve rasat yapılan en mühim kısmı, toprak sathından oldukça aşağıda yeraltı te'sisatı tarzında yapılırdı. Bu-

² İsmâîlîler'in yanında bulunduğu sırada, bâzan eserlerinde *ismallik* temayülü gösteren Nasîr-i Tûsî'nin, kendisini bir takım ittihâmlardan korumak için rasathanesinde bir odayı mescit haline koymasına pek tâbiydi, Onun *ismallî* (veya diğer tâbirle *nizârt*) temayülü hakkında bakınız: W, Ivanow, *An Ismailitic Work by Nasîr-ud-Dîn Tûsî*, JRAS, 1931, S. 527-564; Oaun, eskidenberi bu cins ittihâmlara mâruz kaldığını anlamak için bakınız: 'Abbâs-ül- 'Azzâvî, *Târîh-ül-Irak*, C. I, S. 279).

nun güzel bir misâlini XVI. asırda İstanbul'da Takıy-üd-Dîn Râsıd'ın Tophane'deki *rasathane*'sinde görmekteyiz³.

Uluğ Bey'in Semerkand'deki rasathanesi hakkında tariht kaynaklarda verilen malûmat, ve 1908 de rus arkeoloğu V. L. Viatkin tarafından burada yapılan kazılar, bu binanın tertibatı hakkında sarih bir fikir vermemekle beraber, toprak altındaki muazzam bir

³ Takıy-üd-Dîn b. Mohammed al-Mısrî (927-993) Kahire'de doğmuş ve orada tahsilini tamamlayarak müderrisliklerde bulunduktan sonra, İstanbul'a gelerek 979 da münecim başı Mustafa Çelebi'nin ölümü üzerine bu vazifeye tayin edilmişti; ve Sa'd-üd-Dîn Hoca'nın himayesine mazhar olmuştu. Takıy-üd-Dîn'in teşebbüsleriyle yeni rasatlar icrası için 987 de Tophane tepesinde yapılan rasathane tamamlanmak üzere iken, Şeyhülislâm Kadızade efendi, Murad III. 'e bir mektup göndererek « rasat icrası, eflâkin sırlarını öğrenmeğe teşebbüs mahiyetinde bir küstahlık olduğunu, ve rasathane te'sis eden devletlerin zevâl bulduğunu » bildirmiş, ve hurafelere çabuk inanan zayıf akıllı ve iradesiz hükümdar, 987 zilhiccesinin dördüncü perşembe günü Kaptan Kılıç Ali Paşa'ya bir ferman göndererek, bu rasathaneyi derhâl yıktırmıştı (*Şekayık Zeyli*, s. 286). Marâga rasathanesini kurduran İlhanlılar'ın sür'atli inhitat ve inkırazı, bilhassa, Semerkand rasathanesini meydana getiren Uluğ Bey'in feci âkıbeti, herhâlde hükümdara anlatılmış ve bu sür'atli tahripde âmil olmuştur (Bu meseleye dair dikkate lâyık resmi bir vesika, Ahmet Refik tarafından neşrolunmuştur: *Hicri onuncu asırda İstanbul hayatı*, İstanbul, s. 53; bu hususta J. H. Mortdmann tarafından neşredilen bir makale de dikkate lâyıktır: *Das observatorium des Taqi-ed-din zu Pera, Der Islam XIII, s. 82-96*). Bu mesele hakkında ileride ayrıca küçük bir tetkik neşredeceğim için, burada daha fazla izahata lüzum görmüyorum. Yalnız şu noktayı tebâruz ettirmek isterim ki, bu husustaki vesikalar, bu ilk osmanlı rasathanesinin, Tophane tepesine kazılmış derin ve geniş bir kuyudan yâni bir yeraltı binasının ibaret olduğunu, ve râsıtların buraya konulan âletlerle rasatlarda bulduklarını anlatmaktadır. *Şekayık Zeyli*'ndeki şu kayıtlar: « Tophane üstünde kulle-i cebelde چاه رمد peyda eyleyüp...; چاه نخشب gibi...; Kaptan Paşa sadedilleri (râsıtları) ol dâm-ı belâdan çıkardı...; چاه عمیق has-ü-hâr ile doldurdu », ve J. H. Mortdmann'ın makalesi bunu kat'i surette gösteriyor. Ortaçağ islâm rasathanelerinin yapılış tekniğine göre, her hâlde yer altında böyle kuyu tarzında ve kısmen üstü açık derin yerler açılması, rasat âletlerinin buraya konularak râsıtların da burada çalışmaları icab ediyordu. Tophane rasathanesi, Semerkand ve Marâga rasathanelerine nisbetle şüphesiz çok küçüktü; lâkin bunda da aynı tekniğe riayet olunmuştu. Marâga rasathanesinin bu bakımdan daha eski islâm rasathanelerini -şüphesiz, nisbetler daha büyülmek üzere- taklit ettiği söylenebilir. M. Godard islâm rasathanelerinin yapılış tekniğini bilmediği için, Marâga'daki mağaraların hakiki mahiyetini anlayamamıştır. Hâlbuki, rasathanenin asıl en mühim kısmı, yâni, rasatlarda bulunulan bina budur; tepe üzerinde büyük bir bina temellerine tesadüf edilememesi, burada ancak tâli mahiyette bâzi te'sislerin bulunduğunu anlatabilir (Takıy-üd-Dîn hakkında ayrıca bakınız : *not. 34*).

rub'u dairenin bir kısmı bulunmuştur ki, tarihi kaynaklar, bunun Ayasofya kubbesi yüksekliğinde olduğunu iddia ederler; *Bâbü- Nâme*'de de, bu rasathane binasının üç katlı olduğu söylenir. Demek oluyor ki, yıldızların hareketlerini tesbit için çalışan râsıtlarla başlıca rasat âletlerinin buldukları kısım, yer altında yapılmıştır⁴. *Tophane rasathanesi* hakkındaki malûmatımızla *Semerkand rasathanesi* hakkındaki bu mâlûmat, görülüyor ki, islâm rasathanelerinin yapılış tarzları hakkındaki mütaleamızı te'yit etmekte, ve Marâga'daki mağaraların Nasır-i Tûsî rasathanesine ait olduğunu kat'î surette göstermektedir.

II

656 H. — 1258 M. de Bağdad'ı ve civarlarını yakup yıktıktan sonra, Hulâgu, Azerbaycan'ın güzel bir kasabası olan Marâga'ya gelip yerleşti; ve 657 de meşhur islâm âlimi Nasır-i Tûsî'nin teşviki ile, onun hazırladığı projelere göre bir *rasathane* inşasını emretti. Tarihçi Reşîd-ü d-Dîn'in verdiği mâlûmata göre, Hulâgu, münasip bir yerde bir *rasathane* yapılmasını Nasır-üd-Dîn'e doğrudan doğruya emretmiş, o da Marâga'yı tensip etmiştir; aynı kaynağın ifadesine göre, bunun sebebi Mongka'nın (649-657) bir tavsiyesidir: riyâzî ilmlerle âlakası olan bu hükümdar, kendi devrinde yeni rasatlar yapılması için, Buhârâlı Cemâl-üd-Dîn Mohammed b. Tâhir b. Mohammed-ü z-Zeydî'yi me'mur etmiş,⁵ lâkin onun çalışmaları

⁴ W. Barthold, *Uluğ Bey ve zamanı*, türkçe tercümesi, İstanbul 1930, S. 112.

⁵ Bu isim *Ravzat-üs-Safâ*'da Cemâl-üd-Dîn Mohammed b. Tahir b. Mohammed -ür-Râvendî tarzında yazılmıştır (Bombay 1847 tab'ı, C. V, S. 99). Mirhond, bu parçayı doğrudan doğruya *Câmi'üt-Tevârih*'ten aldığı cihetle, Quatremère neşrindeki (*Histoire des Mongols de la Perse*, Paris 1836) Zeydî'nin burada Râvendî tarzında yazılmış olmasını, nüsha farklarına isnat etmek icap ediyor. Burada münasebet gelmiş iken, Quatremère'in küçük bir tercüme hatasını tashih edelim: Eserleri bir asırdanberi halâ kıymetini muhafaza eden bu büyük âlim, Reşîd-üd-Dîn'in şu cümlesini: «فرمود تاجالدين محمد بن طاهر بن محمد الزيدى بخارى بان مهم قيام مايد وبعضى» «فرمود تاجالدين محمد بن طاهر بن محمد الزيدى بخارى بان مهم قيام مايد وبعضى» «il chargea de ce soin Djemal-eldin Mohammed ben-Taher ben Mohammed Zeidi, de la ville de Bokhara: mais une partie de travaux nécessaires presenta des obstacles insurmontables.» (aynı eser, S. 325). Hâlbuki, farsca metin gayet sarıhtir; ve aynen: «Cemâl-üd-Dîn'in işlerinden bâzıları ona güpheli göründü» tarzında tercüme olunmak iktiza eder. Bundan çıkacak mânâ da, birkaç satır evvel matematik ilmine vukufundan bahse-

kendisine emniyet vermediği için, garb futuhatına yolladığı kardeşi Hulâgu'ya, batını kalelerini zaptettikten sonra, o sıralarda ilmi şöhreti her tarafa yayılmış olan Hoca Nasîr-i Tûsî'yi kendisine göndermesini emretmişti. Bu sıralarda Mongka paytahttan uzakta Manzi (Cenûbî Çin) de Song sülâlesine karşı meşgul olduğundan, Hulâgu, Nâsîr'in kendi yanında rasatla meşgul olmasını istedi; esasen, onun iyi niyetlerine inandığı için yanında bulunmasını da istiyordu. Bu suretle, hanlık tahtına cülûsundan yedi yıl geçtikten sonra, bu rasat işine başlanmış oldu; Müeyyid-üd-Dîn 'Urzî, Fahr-üd-Dîn Marâgî, Fahr-üd-Dîn Ahlâtî, Necm-üd-Dîn Kazvîni de bu rasat işlerinde Nasîr-i Tûsî'ye yardım ediyorlardı⁶.

Bu mesele, daha eski bir kaynak olan *Vassâf Tarihi*'nde bundan biraz farklı olarak anlatılmaktadır: Bağdad ve havalisi, Musul, Diyârbekir işleri bittikten ve İmparatorluğun iç ve dış emniyeti tekarrür ettikten sonra, hükümdarın daima yanında bulunan Nasîr-i Tûsî, yeni rasatlar yapılması lüzumunu ve bu hususta icap eden teşebbüslere hemen girişilmesini Hulâgu'ya arzetti. Vassâf'ın ifadesine göre, Nasîr'in Hulâgu'yu kandırmak için ileri sürdüğü sebepler te-

dilen Mongka Han'ın, Cemâl-üd-Dîn'in ilmi kudretinden şüphe etmesi ve yapılacak işi onun yapabilecek kudret ve salâhiyette olduğuna inanmamasıdır. Aynı kaynaktan istifade etmiş olan Hondmîr'in şu ifadesi de bunu te'yit eder: فرمود که بیناه رصد پردازد و جمال‌الدین محمد از سرانجام آن امر خطیر عاجز گشته منکوقاً آن پیوسته در اندیشه آن کار روزگار میگذرانید (*Habîb-üs-Siyer*, C. III, K. I, S. 59).

⁶ O devrin en tanınmış matematik va astronomi âlimleri olan bu adamlardan birincisinin nisbeti Quatremère tercümesinde, yanlış olarak, A r a d(z)î okunmaktadır. Hâlbuki, 'Urz (عرض), Şam civarında bir köyün ismi olup bu adam esasen oralıdır (Al-Sam'ânî, *Kitâb al-Ansâb*, G M S, X, Leide 1912, varak 388 a). E. Blochet'nin bu ismi U r u z î (*Bibl. Nationale farsca yazmalar kataloğu*, S. 53) ve L. Am. Sédillot'nın O r e z î (*Mémoire sur les instruments astronomiques des Arabes*, Paris 1841, S. 105) şeklinde okumaları yanlıştır. *Dânişmendân-ı Âzerbâyçân*'da bu isim tam olarak Müeyyid-üd-Dîn Bermek b. Mubârek el-'Urzî şeklinde yazılmıştır ki, bunun, aşağıda bahsedeceğimiz veçhile, bu adama isnad edilen meşhur risâleden alınmış olması muhtemeldir. *Ravzat-üs-Safâ*'da görülen U r u z î şeklinin bir istinsah hatası olduğu da meydandadır (C. V, S. 99). L. Am. Sédillot, yukarıda adı geçen mühim eserinde, el-'Urzî'nin büyük bir ilmi değeri olmadığını söyler. Necm-üd-Dîn K a z v î n î, *Kâtibî* veya *Debîr* (yahut *Debîtran*) lâkablarıyla şöhret kazanmış olup 675 yılında ölen Necm-üd-Dîn Ali b. Ömer b. Ebû'l-Hasan-el-Kâtibî'dir ki, şafîî ulemasından olup *Câmi'-üd-Dekâyık*, *Hikmet-ül-'Ayn* ve *Er-Risâlet-üş-Şemstye* adlı risâleleriyle ve daha bâzı şerhleriyle tanınmıştır (Hamdullâh-i Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, G M S. XIV, I, S. 811; 'Abbâs İkbâl, *Târîh-i mufassal-ı İnan*, Tahran. 1312 şemsi hicri, S. 503).

mamiyle *astrolojik* mahiyettedir: yıldızların hareketlerinden, gelecek hâdiseleri evvelce öğrenerek ona göre tedbirler almak ihtiyacı, bilhassa hükümdarlar için, bir zaruret; Münecimlerin bu iş için kullandıkları cetveller, kâfi değildir ve daima kontrole, tashihe muhtaçtır⁷. Orta ve yeni çağın hemen bütün islâm hükümdarları gibi, Moğol hükümdarları da -ister *şamanî*, ister *budist*, ister *hırs-tiyan* olsunlar- bu telâkkiyelerden kurtulamıyorlardı. Tabii ilimlere ve ortaçağ kimyasına esasen pek meraklı olan Hulâgu, yıldızlardan ahkâm çıkarmak meselesini de ehemmiyetli addediyordu⁸. Bu

⁷ *Târth-i Vassâf*, S. 51-52. Astroloji ve astronomi, o zamanlarda birbirinden ayrılmadığı için, sırf astrolojik gayelerle yapılan gayretler, astronominin de inkişafına hizmet etmiştir. *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki bu maddelere bakınız. *Safadî* lâkabiyle meşhur olan Salâh-üd-Din Halil b. Aybek (doğumu 696 veya 697 H. - 1296, 1297 M.) den naklen Kâtip Çelebi'nin verdiği mâlûmata göre, Nasîr-i Tûsî, rasathane için sarf edilecek paraların cetvelini Hulâgu'ya arzettiği zaman, Moğol hükümdarı bu büyük meblâğ karşısında şaşırmış, ve yapılacak işin bu kadar masrafa değip değmiyeceğini sormuştu. Nasîr, bunun üzerine, Hulâgu'ya işin ehemmiyetini maddî bir delil ile anlatmak istedi; hükümdarla beraber Marâga şehrinin yanındaki tepe üzerine çıkarak, çok büyük bir mâdenî tekerleği aşağıya doğru yuvarlattı. Tepenin altında çadırlarda bulunan askerler bu korkunç gürültüyü duyunca dehşetle çadırlarından çıkıp kaçışmağa başladılar. Hâlbuki bu gürültünün neden ileri geldiğini bilen Hulâgu ve Nasîr hiç telâş etmiyorlardı. Nasîr, bunun üzerine, rasathanedeki çalışmalar neticesinde vucuda getirilecek cetveller sayesinde, istikbâlde olacak şeyleri evelden keşfederek ona göre tedbirler almak kabil olduğunu, ve her hangi bir hâdise karşısında gafil kalınmıyacağını söyledi. Hulâgu bunun üzerine Nasîr-i Tûsî'ye hak verdi; ve bu paranın te'minini emretti (Kâtip Çelebi, *Cihan-Nümâ*, S. 386; ondan naklen: D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, C. III, P. 266. Kâtip Çelebi'nin basma nüshasında *Safadî* ismi yanlışlıkla *Soğdî* şeklinde olduğundan, D'Ohsson da aynı yanlışlığı tekrarlamıştır). Bu rivayetin tarihî bir esası olsun veya olmasın, moğol hükümdarının bu rasathane inşası işinde doğrudan doğruya «istikbali öğrenecek bir vasıta elde etmek» gayesiyle hareket ettiği muhakkaktır. Bundan başka, eğer bu rivayet doğru ise, Nasîr-i Tûsî'nin Hulâgu'yu bu kadar masraflı bir işe sevk edebilmek için oldukça zahmet çektiğine de hüküm olunabilir. Çünkü, yalnız âletler için 20,000 altın dinar sarfolunmuştu.

⁸ Hulâgu'nun tabii ilimlere ve kimyaya karşı alâkası hakkında bakınız: Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1928, S. 265; *Ravzat-üs-Safâ*, C. V, S. 106. Bütün Moğol hattâ bütün müslüman hükümdarları gibi Hulâgu da münecimlere inanırdı. Abbâsî halifesini öldürmek istediği zaman, kardeşi Mongka Han tarafından yanına müşavir olarak verilen münecim Hüsâm-üd-Din'e bu işin neticesini sormuş, o da, Halifenin kanı dökülecek olursa dünyanın simsiyah kesileceğini, korkunç kıyamet alâmetlerinin zuhur edeceğini söylemişti. Hâlbuki Nasîr-i Tûsî, vaktiyle bir takım peygamberler ve halifeler öldürüldüğü hâlde böyle

sebeble, Nasır-i Tûsî'nin teklifini derhâl kabûl etti ve kendi imparatorluğu içindeki bütün islâm vakıflarının idaresine nezaret vazifesini ona vererek⁹, yapılacak *rasathane*'ye lâzım olan para ve sair

bir şey olmadığını ileri sürerek, Hüsâm-üd-Dîn'i tekzip ediyordu. Halife öldürüldükten sonra, aradan bir müddet geçipte Hüsâm-üd-Dîn'in dediği şeyler çıkmayınca, Hulâgu onu idam ettirdi (661 muharreminin sekizinci perşembe gecesi). Bir müsülmân olan Hüsâm-üd-Dîn'in bu hareketi, Hulâgu'yu islâm halifesini öldürmekten men için yapılmış gibi telâkkıy olunabilir; Hulâgu da bundan şüphelenmiş olacak ki, onu idam ile cezalandırmıştır. *Habib-üs-Siyer*'de böyle anlatılan bu hâdise (C. III, Kısım I, S. 61), Howorth'un *Moğollar Tarihi*'nde başka türlü anlatılmıştır: Ona göre, bahis mevzuu olan şey Halife'nin öldürülmesi değil, Bağdad'a hücum edilip edilmemesidir. Mamafi, sair bâzı kaynaklarda mesele bu tarzda hikâye edilmektedir ('Abbâs al- 'Azzâvî, *Târih-ül-Irak*, Bağdad 1935, C. I, S. 165-166). Mamafi bu gibi hurafelere çok inanan Hulâgu'nun, Türkler ve Moğollar arasında daha eskidenberi mevcut bir îtikada tâbi olarak, Halife'nin kanını yere döktürmeden öldürttüğünü ilâve edelim (bu hususta bakınız: Fuad Köprülü, *La proibizione di versare il sangue nell'esecuzione d'un membro della dinastia presso i Turchi ed i Mongoli*, Annali del R. Istituto Superiore Orientale di Napoli, Nuova Serie, Vol. I, P. 15-23, Roma 1940).

⁹ Nasır-i Tûsî'nin, bir defa 662 de, bir defa da Abaka zamanında yâni 672 H. - 1273 M. de Bağdad'daki vakıf işlerini teftiş - ve ilk seyahatte belki de rasathane için lâzım bir kısım parayı tedarik - için Bağdad'a geldiğini biliyoruz ki, bu, Hulâgu devrinde islâm vakıflarının idaresine nezarete memur edilen büyük âlimin, sonradan da aynı vazifede bulunduğunu gösterir. Onun oğlu Ahmed b. Nasır-i Tûsî'nin de Bağdad vakıflarını teftiş için Bağdad'a geldiğini biliyoruz. 687 H. - 1288 M. de Irak vakıfları nazırlığında bulunan Nasır-i Tûsî'nin çocukları, bir müddet bu vazifeden uzaklaştırıldılar ise de, bir sene sonra, tekrar bu vazifeye iade edildiler ('Abbâs al- 'Azzâvî'nin *Târih-ül-Irak*'), hakkındaki bibliyografya makalemize bakınız: *Vakıflar Dergisi*, C. II, bibliyografya kısmında).

Riyazî ilimlerde büyük kudreti olan ve Gazan devrinde büyük nüfuz kazanarak 1300 M. de bütün İlhanlılar sahasındaki vakıfların nazırlığına tayin edilen, hattâ Gazan'ın Suriye istilâsında Şam'da ele geçen ganimetlerden 200.000 dirhem alan (Ouatremère, *Histoire des Sultans Mamlouks de l'Egypte*, Paris 1842, Tome II, P. 2, P. 162), Ölcaytü'nün ilk zamanında (1308 M. de) Bağdat'da saltanat naibliği vazifesini gören Hoca Asîl-üd-Dîn Ahmed b. Nasır-i Tûsî'nin vezir Sa'd-üd-Dîn'in darbesine uğraması 710-711 H. dedir; yalnız azledilmekle kalmayarak 50 tümen gibi büyük bir para ödemeğe de mecbur edilmiş, ve gerek kendisinin gerek kardeşlerinin bütün servetleri müsâdere olunmuştu. Lâkin Sa'd-üd-Dîn'in idamından sonra, 715 te, yine eski vazifesini ifa ettiği Bağdad'tan Sultaniye'ye gelirken ölmüştür (Paris Millî Kütüphanesindeki yazma *Ölcaytü Tarihi*'nden naklen E. Blochet, *B.N. farsca yazmalar kataloğu*, C. II, S. 56; aynı müellif, *Introduction à l'histoire des Mongols*, GMS, XII, 1910, P. 18). Bunun oğlu Zıya-üd-Dîn Yûsuf'un İlhanlılar idaresinde oldukça mühim bir mevki ve

şeylerin derhâl te'minini emretti; ve yine Nasîr-i Tûsî'nin talebiyle, Şam'dan Müeyyid-üd-Dîn 'Urzî, Kazvin'den Necm-üd-Dîn Kâtîp, Musul'dan Fahr-üd-Dîn Marâgî, Tiflis'ten Fahr-üd-Dîn Ahlâtî Marâga'ya getirildi; ve Marâga'nın şark tarafındaki bir tepe üzerinde *rasathane* binasına başlandı ki, bu hâdise 657 H. ye tesadüf eder. Bu müessese, icap eden bütün cetveller, kitaplar, ve bilhassa o zamana göre en mükemmel ve itinalı âletlerle techiz olundu¹⁰. Nasîr bu rasathanede *Zîc-i Hânî* (İlhânî) yi padişah namına te'lif etti ki, bu eserde *Kûşiyâr, Fâhîr, 'Âlâ'î, Şâhî, Battânî* vesair zîclerde bulunmayan bir takım cetveller mevcut olduğu gibi, onların bir takım hataları da tashih olunmuştur. Mamafî henüz rasathane binası tamamlanmadan Hulâgu 663 de ölmüş, yerine Abaka geçmiş, ve *Zîc-i İlhânî* de onun adına ithaf olunmuştur¹¹.

Ravzat-üs-Safâ müellifi, bu rivayetlerden ikisini de -tafsilâtı biraz kısaltarak- kitabına almışsa da, birinden birini tercih hususunda hiçbir şey söylememiştir. Netekim, *Câmi'-üt-Tevârih*'in bu hâdiseden bahseden metnini neşir ve tercüme eden Quatremère, *Vassaf* ve *Mîrhond*'un ve sonraki bâzı müelliflerin hemen hemen aynı şeyleri tekrarladıklarını söylemekle iktifa ederek, bu hususta başlıca kaynak olan *Vassâf* ve *Reşîd-üd-Dîn*'in ifadeleri arasındaki farkları göstermemiştir. Hâlbuki, *Vassâf Tarihi*'ndeki mâlûmat, *Câmi'-üt-Tevârih*'dekinden daha zengin olmakla kalmıyarak, iki noktada ondan ayrılıyor ki, bunlardan biri, rasathanenin doğrudan doğruya Hulâgu'nun arzusuyla değil Nasîr-i Tûsî'nin teşvikiyle yapılması, ikincisi de, bu binanın inşasına, *Reşîd-üd-Dîn*'de işaret olduğu gibi

servet sahibi olduğu, meşhur şair ve sofî Avhadî-i Marâgî'nin *Deh-nâme* adlı meşhur mesnevîsini onun namına ithaf etmesinden anlaşılıyor (Devletşâh-ı Semerkandî, *Tezkere-üş-Şu'arâ*, E. Browne neşri, Leide1901, S. 210).

¹⁰ Bu rasathanede, o devrin en mükemmel rasat âletleri ve astronomiye ait her türlü vasıtalar, zîciler, takvimler, astorlablar, irtifa alma aletleri, yıldızların ve burcların vaziyetlerini gösteren âletler, bütün arz ve tül daireleriyle beraber bütün şehirlere gösteren bir mücesssem küre mevcuttu. Nasîr-i Tûsî, Bağdad seyahatlerinde rasathaneye lâzım olan eşya ve âletleri toplamış olduğu gibi, İmparatorluğun her tarafından da ayrıca getirtmiş, bir kısım âletleri de kendisi icad veya eskileri tebdil suretiyle yeniden yaptırtmıştı (*Vassâf Tarihi*, S. 52; 'Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mufasssal-i İran*, S. 502; aşağıda, bu âletler hakkında El-'Urzî'nin risâlesinden bahsedilecektir).

¹¹ Nasîr-i Tûsî'-den evvel tertib edilmiş olan ve burada isimleri geçen zîciler hakkında *İslâm Ansiklopedisi*'nde *Astronomi* maddesine bakınız.

656 da değil 657 de başlanmış olmasıdır. Eserini Reştd-üd-Dîn'den daha evvel yazan ve bu rasathane meselesi hakkında ondan daha sağlam ve daha mebzûl vesikalara dayandığı anlaşılan Vassâf'ın rivâyetlerini, biz, daha fazla inanılmağa lâyık buluyoruz. V. Minorsky, sadece Quatremere tercümesine dayandığı cihetle, rasathanenin inşasına başlangıç tarihi olarak 656 yılını göstermekte ise de, Vassâf'ın sarîh ifadesi karşısında bunun yanlışlığı meydandadır. Hulâgu'nun Marâga'ya gelüp yerleşmesiyle rasathane işine başlanması arasında geçmesi icabeden zaman da düşünülürse, mantıkî bir istidlâl ile de, Vessâf'a hak vermek icab eder. Netekim *İslâm Ansiklopedisi*'nde *Astronomi* maddesini yazan Nallino dahi, bizim gibi, 657 yılını kabûl etmektedir¹².

Maamafih, bu mesele hakkındaki en mühim ve ilk kaynak, şüphesiz, Nasr-i Tûst'nin *Zîc-i İlhânî*'sidir ki, gerek Vassâf ve gerek Reştd-üd-Dîn bu hususta ondan istifade etmişlerdir. Çok güzel bir nüshası Paris'te *Bibl. Nationale*'de bulunan bu eserin mukaddemesinde *Marâga rasathanesi* hakkında verilen mâlûmatı şu suretle hülâsa edebiliriz: Hulâgu Han, Nasr-i Tûst'ye bir *rasat cetveli* tertip etmesini emrederek, muhtelif yerlerden devrin en meşhur âlimlerini yanına getirtti: Müeyyid-üd-Dîn 'Urzi Şam'dan, Fahr-üd-Dîn Ahlâtî Tiflis'ten, Fahr-üd-Dîn Marâgî Musul'dan, Necm-üd-Dîn Debfrân Kazvin'den getirildi. Bunlar, rasatlarda bulunmak için *Marâga*'yı intihap ettiler. Her taraftan icap eden âletler getirildi. Rasathanenin yapılmasına başlandı. Bağdat, Şam, Musul ve Horasan'dan icap eden kitaplar getirtilerek rasathaneye verildi. Hulâgu bu işin bir an evvel bitirilmesini ve yeni cetvelin sür'atle yapılmasını istiyordu. Lâkin, Nasr-i Tûst ve arkadaşları, bu işin en az otuz sene de tamamlanabileceğini, ve eğer daha uzun bir müddet çalışmak imkânı olursa daha iyi neticeler alınacağını hükümdara bildirdiler. Lâkin, Hulâgu, bu işin nihayet on iki yılda tamamlanmasını istiyordu; bu kat'î emir üzerine, Nasr ve arkadaşları bu müddet zarfında bir netice almak için çalışmağa başladılar. Kendilerinden 1400 yıl evvel *Hipparque*'ın, ondan 805 yıl sonra *Ptolémée*'nin cetvelleri ile, halife Me'mûn devrinde Bağdat'ta

¹² E. Blochet de *Reştd-üd-Dîn*'in ifadesini tenkidsizce kabûl ediyor (*adı geçen eser*, S, 162-163). Blochet, bu yanlış mütaleayı biraz evvel adı geçen katalogunda *Zîc-i İlhânî*, den bahsederken de tekrar etmiştir (S. 54 - 55).

yapılmış olan cetvellerden, *Battâni*'nin cetvellerinden, Kahire'de Fâtımî halifesi Hâkim bi-emr-illâh zamanında vucude getirilen *Rasad-ı Hâkimi*'den, Bağdad'ta *ibn el-'Alem*'in tertip ettiği cetvellerden, ve bilhassa bu son ikisinden, istifade ettiler. Çünkü, ellerindeki en yeni cetveller onlardı, ve kendilerinden 250 yıl kadar evvel tertip olunmuştu¹³. Görülüyor ki bu rasathane işine doğrudan doğruya Hulâgu'nun emriyle başlandığı hakkında Reşid-üd-Dîn tarafından ileri sürülen iddia, Nasîr'in bu mukaddemedeki ifadesine dayanmaktadır; hâlbuki, yukarıda bahsetmiş olduğumuz muhtelif kayıtlar, büyük âlimin Hulâgu'yu kandırmak için epeyce zahmet çektiğini açıkça göstermektedir. *Zic-i İlhanî*'de bunlardan hiç bahsedilmiyerek bu işin doğrudan doğruya hükümdarın arzu ve iradesiyle vucude getirilmiş gibi gösterilmesi, şark müelliflerinin âdetlerine ve zihniyetlerine tamamiyle uygundur; ve bu, Vassâf başta olduğu hâlde diğer bir takım kaynakların buna zıd iddialarını kuvvetten düşürecek bir delil sayılamaz.

Hulâgu zamanında başlanan bu rasathane işi, onun ölümünden sonra da geri kalmadı; devletin en büyük münecimi sıfatiyle, Abaka Han'ın (663—680) tahta culusu zamanını tâyin etmek vazifesini gören Nasîr-i Tûsî, önceden hükümdarlığı kabûl etmek istemeyen Abaka'ya, daha cûlus merasiminden evvel, o yıla mahsus bir *Ah-kâm-ı sâl* risâlesi hazırlıyarak takdim ettiği, burada, İlhanlılar tahtını kabûlde tereddüd etmemesi için teşviklerde bulunmakta, ve ayrıca, devlet idaresinde tâkip edilecek yol hakkında çok doğru nasihatler verilmektedir¹⁴: "Anarşiye meydan verilmemek için bir an evvel İlhanlı tahtına geçmek; saltanat ailesi mensuplarına, aslza-delere, memurlara lutuf ile muamele etmek; ilim ve ahlak bakımlarından yüksek adamlara ve fikirlerine kıymet vermek; kumandanlara ve askerlere ihsanlarda bulunmak; ordunun muhtaç olduğu bütün maddî vasıtaları tedarik etmek; etraf vilâyetlerdeki küçük hükümdarlara ve büyük adamlara karşı lütufkâr davranmak; halkın fazla vergilerini affetmek; muhtaçlara ve yetimlere yardım et-

¹³ E. Blochet, *Catalogue des manuscrits persans de la Bibl. Nat.*, Tome II, P. 52-56, Paris 1912. Salih Zeki, *Asâr-ı Bâkiye* (C. I, İstanbul 1329, S. 183) deki bir haşiyede bu nüshanın «Paris Millî Kütüphanesi'nin âsâr-ı kadimesi arasında 162 numarada bulunduğunu söylüyorsa da, Blochet kataloğuna göre bunun farsca yazmalar arasında 779 numarada kayıtlı bulunduğu anlaşılıyor.

¹⁴ *Ravzat-üs-Safâ*, C, V, S, 107-108.

mek; fena kimselerin küstahlıklarına ve tecavüzlerine meydan vermemek; ordunun muhtaç olduğu parayı harcamaktan çekinmemek; casusların faaliyetine mâni olmak hususunda çok ihtiyatlı bulunmak; her söze kulak vermeyerek, sabır ve teennî ile hareket etmek; akıllı ve bilgili kimselere danışmak; ataların gittikleri yoldan ayrılmamak; orduya ehemmiyet vermek; adâletten ve doğruluktan ayrılmamak; iyileri ve günahsızları incitmemek; hiçbir zulme meydan bırakmadan umumî serveti ve devlet gelirini arttırmak; düşmandan daima haber almak; en ehemmiyetsiz şeyleri ve en küçük düşmanı bile ihmâl etmemek, v.s.,. Nasîr-i Tûsî, bundan sonra, adâletleriyle tanınmış *Nûşirvân*, *İskender*, *Sultan Sancar* gibi hükümdarları sayarak, bu nasihatları bir hediye olarak telâkkiy etmesini Abaka'dan rica ediyor¹⁵. Büyük filozof ve âlimin İlhanlılar sarayındaki ehemmiyet ve nüfuzunu da gösteren bu siyasi nasihatler, cidden kıymetlidir. Mâmafi, Abaka, ona karşı babasının gösterdiği himaye-yi eksik etmemiş, rasathanenin tamamlanması için -eğer *Devletşah Tezkiresi*'nin bir kaydına inanmak icab ederse- daha otuz tümen

¹⁵ Tahta çıkan hükümdarlara hediye vermek âdeti İlhanlılar'da da vardı; ve ihtiyar âlim, genç hükümdara ancak böyle bir hediye verebilirdi. Abaka, cülusunda Nasîr Tûsî'yi taltif için, onun şakirdlerinden yüz kişiye ihsanlarda da bulunmuştu. (*Ravzat-üs-Safâ*, C. V. S. 108). Nasîr-i Tûsî'nin, umumiyetle devlet idaresi ve bilhassa malî idare hakkında - tahminime göre, galiba yine Abaka Han'a takdim edilmiş - küçük bir risâlesi daha vardır ki, buradaki bâzı fikirlerle *Ravzat-üs-Safâ*'daki bu idarî ve siyasi nasihatler arasında türlü bakımlardan büyük benzerlikler derhâl göze çarpmaktadır (Bu küçük risâlenin fotoğrafya ile alınmış bozuk bir kopyesi ve bunun bâzı ufak haşiyeler ilâvesiyle türkçeye tercümesi, Prof. Şerefeddin Yalıtıkaya tarafından yapılmıştır: *Türk Hukuk ve İktisad tarihi Mecmuası*, C. II, S. 7-16). Bu mekaleyi görmiyen V. Minorsky, bu risâlenin M. Minovi tarafından bulunan diğer bir nüshasının metnini neşir ve ingilizceye tercüme etmiş, ve buna, oldukça zengin notlar da ilâve etmiştir: *Nasîr al-Dîn Tûsî on Finace* namı altındaki bu makalenin başındaki farsça metin Ş. Y. tercümesine esas olan metinden daha düzgündür (*Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. X, Part 3, 1941, P. 755-789). Nasîr Tûsî'nin buradaki *dörtlü tasnif*'leri münasebetiyle *İbn-ül-Fâtî*'nin bir fıkrasını hatırlatmak faydasız olmaz: Hulâğu, bir seyahatinde tesadüf ettiği *kalenderler*'in kimler olduğunu Nasîr-i Tûsî'den sormuş, o da bunların insan cemiyeti için lüzumsuz bir taife olduğunu söyleyerek, bir cemiyetin « *emaret, ticaret, sanaat, ziraat* erbabından mürekkep olduğunu» ilâve etmişti (S. 343). Nasîr-i Tûsî'nin bu mütaleası üzerine, bu kalenderlerin derhâl öldürüldüğünü söylemeğe ihtiyaç yoktur. Mâmafi bu hususta en büyük âmil, bu devirde casusların ekseriya böyle serseri derviş kıyafetine girmeleridir; galiba Hulâğu bunların casus olmalarından şüphe etmişti.

sarfetmiş¹⁶, ve rasathane, on iki yıllık bir çalışmadan sonra tamamlanabilmiştir. İşte, eldeki ilk kaynaklara - yâni *Reşid-üd-Dîn* ve *Vassâf'a* ve değrudan doğruya *Zic-i İlhanî* mukaddimesindeki mâlûmata - göre, Marâga rasathanesi'nin yapılışı hakkındaki bilgileri, böylece hülâsa edebiliriz.

III

Nasıl kurulduğunu anlattığımız Marâga rasathanesi hakkında diğer bir kaynak da, bu işte Nasîr-i Tûsî'nin başlıca yardımcılarından olduğunu yukarıda söylediğimiz Müeyyid-üd-Dîn Bermek b. Mubârek el-'Urzî'nin bir *Risâle*'sidir. Jourdain isminde bir fransız âlimi, bir nüshası Paris'te *Bibl. Nationale*'de bulunan bu risâleyi tercüme ederek, V. Minorsky'nin ifadesine göre *Mémoire sur les instruments employés à l'observatoire de Meragah*, Quatremère'in Câmî'-üt-Tevârîh tercümesi haşiyesinde ise *Mémoire sur l'observatoire de Meragah, et sur quelques instruments employés pour y observer* ismi altında (*Magazin encyclopédique*, rédigé par A. L. Millin, Paris 1809, t. VI, p. 43-101) neşretmiştir¹⁷. V. Minorsky bu risâlenin el-'Urzî'ye isnat edildiğini söyleyerek, bu isnadın doğruluğu veya yanlışlığı hakkında hiçbir mütaleada bulunmuyor. Ne bu risâleyi ne de bu tercümeyi görmediğim için, burada, Marâga rasathanesi hakkında -orada kullanılan rasat âletleri hakkındaki teknik mâlûmattan başka- bir şey bulunup bulunmadığını bilmiyorum. Yalnız, muasır iran müelliflerinden Mohammed Ali Terbiyet, *Dânişmendân-ı Âzerbâycân* adlı kitabında, 'Urzî'nin bu kitabından bir nüshanın Tahran'da *Dânişkede-i mâkul ve menkul* kütüphanesinde bulunduğunu bildirerek, rasathane hakkında bâzı tarihî tafsilât veriyor ki, bu tafsilâttan hiç olmazsa bâzılarının bu eserden alındığı kuvvetle me'mûldür¹⁸. Bu mâlûmata göre, Marâga rasathanesindeki çalışma-

¹⁶ Devletşâh-ı Semerkandî, *Tezkiret-üş-Şü'arâ*, E. Browne neşri, Leide 1901 S. 170.

¹⁷ M. Godard, bahsettiğimiz risâlesinde, Jourdain'in tercümesinin ismini tıpkı Quatremère de olduğu şekilde kaydetmekte, ve neşir yılı olarak, yine onun gibi 1810 tarihini vermektedir. Bu iki müellifin de bir *ayrı basım*'dan bahsettiklerine göre, belki bu ayrı basımda tercümenin adı değiştirilmiş olabilir.

¹⁸ Mohammed 'Alî Tebriyet, *Dânişmendân-ı Âzerbâycân*, Tahran 1314 şemsî hicri, S. 377-378. 'Urzî'nin bu eserinin bu ikinci nüshası için, *Dânişkede* kütüphanesinin yazmalar kataloğuna bakınız.

lara, yukarıda saydığımız dört âlimden başka, şunlar da iştirak etmiştir: Yahyâ b. Mohammed b. Ebi-ş-Şükr¹⁹, meşhur Kutb-üd-Dîn Şîrâzî²⁰, Şems-üs-Dîn Şîrvânî, Şeyh Kemâl-i İkt, Hüsâm-üd-Dîn Şâmî, Dâmgân'lı Hakîm 'Alî b. Mahmûd Necm-üd-Dîn el-Astorlâbî, Sadr-üd-Dîn b. Nasîr-i Tûsî, Bağdadlı Necm-üd-Dîn el-Kâtîp²¹, ve Sing Sing (yâni ârif) diye tanılan çinli *Fao-Mun-çi*²², ve daha başkaları. İlhan-

¹⁹ *Aynı eser*, S. 377 de verilen mâlûmata göre, Muhyî-d-Dîn Mağribî laka-biyle mâruf bulunan ve *Câmî'üs-Sagîr*'in müellifi olup 670 de ölen bu adamı da Nasîr-i Tûsî Marâga'ya getirtmişti. Salih Zeki de, Marâga'da çalışan diğer dört âlimden başka, bunu da zikretmektedir (*Asâr-ı Bâkiye*, C. I, S. 180); burada bu müneccim hakkında verilen mâlûmatın Ebü'l-Ferec'in *Târîh-i Muhtasar-üd-Düvel*'inden alındığı anlaşılıyor (Şerefeddin Yalçınkaya tercemesi, İstanbul 1941, S. 43-44). Marâga'da yerleşen bu ailenin, XX. asırda halâ orada yaşadığını, matematik ve astronomi an'anesine sadık kaldığını, ve içlerinden Mirza Nasrullah'ın Fetih-Ali Şah Kaçar'ın son yıllarında müneccim başı olduğunu *Dânişmendân-ı Azerbâycân*'dan öğreniyoruz.

²⁰ Nasîr'in başlıca şakirdlerinden olan bu meşhur âlim hakkında izahata lüzum yoktur; *Mecâlis-ül-Mü'minîn* müellifi, Nasîr-i Tûsî'den bahsederken, *Zîc-i İlhanî*'nin mukaddimesinde diğer dört kişinin isimleri zikredildiği hâlde aslâ Şîrâzî'den bahsedilmediğini, hâlbuki onun bu hususta diğerlerinden daha büyük yardımı dokunduğunu söylüyor (Tahran 1268, yedinci mecliste). İlhanlılar devrinde mühim bir mevki olan ve (710 H.-1311 M de ölen) bu Şîrâzî âlim, ömrünün büyük bir kısmını Azerbaycan ve Anadolu'da geçirmiş, Konya ve bilhassa Kastamonu'da bulunmuş, ve Argun Han'ın emriyle Akdeniz ve Karadeniz'in haritalarını yaparak Hükümdara takdim etmişti. Kastamonu emiri Muzaffer-üd-Dîn Yavlak Arslan namına te'lif ettiği *İhtiyârât-ı Muzafferî*'sinde, Anadolu hakkındaki coğrafi tetkiklerinin bir hulâsasını vermiştir (Zeki Velidî Toğan, *Argun Han'ın kullandığı «Garb Denizi» haritasına dair*, Türk Yurdu, Cilt XXVI, Sayı 2, S. 45-48; ayrıca, Fasâ'i, *Fars-nâme-i Nâsîrî*, Tahran 1313, C. II, S.140-141).

²¹ Bu adam, yukarıda bahsedilen (not 6) Kazvinli Necm-üd-Dîn el-Kâtîbî olacaktır. Müellif, Dâmgân'lı 'Alî'nin 680 H. de öldüğünü kaydediyor.

²² Marâga rasathanesinin çalışmalarına iştirak eden bu çinli âlim hakkındaki mâlûmatı *Dânişmendân-ı Azerbâycân* müellifinin garb eserlerinden değil, şark kaynaklarından aldığı, onun adını فومنجی şeklinde kayıt etmesinden anlaşılıyor. Çince «ârif» mânâsına gelen *sing sing* lâkabiyle mâruf olan bu adam, Hulâgu'nun beraberinde getirdiği F a o-M u n-ç i' dir ki, Nasîr-i Tûsî bundan çin astronomisini ve çin takvim hesaplarını bilhassa öğrenmişti. D'Ohsson, meşhur tarihinde eski bir şark kaynağının tercümesinden naklen (Abd-oullah Beidavoei, *Hist. Sinensis*, edita ab Andr. Mullero Greiffenhogio, Jenae 1689) bundan bahsettiği gibi, H. Howorth da, *History of the Mongols* adlı eserinde bundan bahseder; E. Blochet bu ismi T u M i- t z e u veya diğer bir yazmaya göre T a Y e n- t z e u şeklinde kaydeder. Reşîd-üd-Dîn ve Benâketî' de تومنجی , تومنجی

lılar sâhasındaki islâm evkafının umum gelirinden onda biri buranın masraflarına karşılık olarak tahsis edilmiş²³ ve ayrıca Hulâgu da bu iş için 20.000 dinar sarfetmişti. 'Urzi'nin kitabında, burada kullanılan âletler hakkında izahat verilmektedir. *Reinaud*'nun ifadesine göre, Nasîr-i Tûsî, bu âletlerden ve çalışma vasıtalarından bir kısmını doğrudan doğruya kendi icad veya ikmâl etmiştir²⁴. Bu âletlerden başka, Bağdad, Şam ve Elcezire'den toplanan 400.000

gibi şüpheli şekillerde yazılan ve yine Reşîd-üd-Dîn'e göre سينك سينك (bu müellifin tercümesine göre: â r i f) lâkabını taşıyan bu adamın bu lâkabını, E. Blochet (*Farsça yazmalar kataloğu*, C. II. S. 53) ve D'Ohsson (*Histoire des Mongols*. C. III, S. 265), S i n g S i n g şeklinde kayıt etmektedirler. Çin'de eski bir an'anesi olan ve XIII. asırda *Yuanlar* yâni Moğol sülâlesi zamanında da inkişafına devam eden Uzak Şark astronomi mektebi nazariyelerinin böylece Yakın Şark islâm âlimleri tarafından öğrenilmesi, cidden mühim bir hâdisedir. Uzak ve Yakın Şark'ın, Cengiz çocukları zamanında, kısa bir zaman için olsa bile, aynı siyasi hâkimiyet altında kalmaları, bu iki âlem arasında, maddî ve fikrî mübadelelere sebebiyet vermiş, ve XIII. asır çin astronomları da islâmların o zamana kadar elde ettikleri neticeleri öğrenerek ondan istifade etmişler, buna ait yeni eserler meydana koymuşlar, yeni âletler kullanmağa başlamışlardır. Mamafi, *Zic-i İlhanî*'de çin astronomisinden hemen hiç istifade edilmemiş olduğu, ve yalnız *on iki hayvan takvimi* hakkındaki kısmın doğrudan doğruya çinli âlimlerden alındığı anlaşılıyor.

²³ İlk kaynaklarda, İlhanlılar sahasındaki islâm vakıflarının gelirinden onda birinin Marâğa rasathanesine tahsis edildiği hakkında hiçbir kayda tesadüf etmedim. Bu sebeple, *Danışmendân-ı Azerbâycân* müellifinin böyle kat'î bir ifade de bulunmasının neye dayandığını anlayamadım. Yalnız, Nasîr-i Tûsî'nin bütün islâm vakıflarına nezaret vazifesini ifa etmesi, vakıf gelirlerinden mühim bir kısmının bu müesseseye tahsis edildiğini tahmin ettirebilir. Yalnız, tarihi kaynaklara göre, ilk müslüman İlhanlı hükümdarı Ahmed Tekudar'ın Mısır memlük sultanına gönderdiği bir mektupta «vakıf işlerinin ıslah edildiği, vakıf aidâtının şer'an istihkakı olanlara verildiği» ifade edilmekte, ve «evvelce islâm vakıflarından gelen paraların hristiyan ve yahudi hekim ve münecimlere verildiği» kaydedilmektedir (Fuad Köprülü, *Vakıf müessesesinin hukukî mahiyeti ve tarihi tekâmülü*, Vakıflar Dergisi, II, S. 19; ayrıca bakınız: *Ebü-l-Ferec* tercümesi, Serefeddin Yalıtıkaya, S. 55; *Ravzat-üs-Safâ*, C. V, S. 130; *Habtb-üs-Siyer*, C. III, kısım I, S. 68). Acaba bu bahsedilen yolsuzluklar arasında, Marâğa rasathanesine verilen paralar da kastedilmekte midir? Biz bunu çok muhtemel görüyoruz ve Ahmed zamanında rasathane tahsisatından belki de mühim bir kısmının kesildiğini tahmin ediyoruz, Mamafi bu vaziyet çok sürmemiş ve Ahmed'in ölümünden sonra tekrar eski hâl geri dönmüştür.

²⁴ M. Reinaud, *Introduction à la Géographie d'Abul-Féda*, I, 138.-139; Nasîr-i Tûsî, küre ve astorlaba bir hat ilâve ederek buna *asâ* عسا adını verdiği gibi, bu meseleye dair gayet parlak bir risâle dahi yazmıştı; Bunu ilk keşif ve

cilt kitap Marâga'ya getirilmişti²⁵. Nasîr-i Tûsî, biri 662 de olmak üzere, kitap toplamak maksadiyle, iki defa Irak ve Bağdad'a gitmiştir²⁶. Müellif bu mâlûmatı verdikten sonra, Marâga rasathanesiyle, *Rasat Dağı* adı verilen şehir garbındaki tepe hakkında muhtasar izahatın, bir harita ile birlikte, *Rûznâme-i ilmiyye-i devlet-i âliyye-i İran* adlı mecmuada (Sayı 7, Safer 1281) neşredildiğini de ilâve etmektedir.

IV

Nasîr-i Tûsî'nin, henüz islâm dinine girmemiş Hulâgu ve Abaka gibi moğol hükümdarlarının -hurafelere kıymet veren- temayüllerinden istifade ederek, Marâga'da büyük masraflarla vücade getirdiği bu muhteşem rasathane ve etrafında topladığı büyük ilim heyeti, onun ölümünden sonra ne oldu? Bu hususta hemen hiçbir şey bilmiyoruz. Yalnız, *Reşîd-üd-Dîn*'deki bir kayıt, bu rasathanenin Gazan devrinde halâ faaliyette bulunduğunu, ve Gazan'ın, payitahtı olan *Tebriz*'de de bir *rasathane* yaptıрмаğa niyet ettiğini gösteriyor: Birinci Suriye seferinden dönen Gazan, Marâga'dan geçerken, muvasalatının ikinci günü rasathaneye gelerek buradaki çalışmalarını tâkip etmiş, âletleri birer birer gözden geçirerek onlar hakkında izahat almış ve *Tebriz*'deki *Ebvâb-ül-Birr-i-Gâzânî*'deki büyük künbedin yanında bir *rasathane* kurmak niyetinde olduğunu anlatarak, burası için yaptırmak istediği bir âlet hakkında izahat vermişti. Oradaki âlimler, bu tasavvura hayret ederek bunun çok müşkül olacağını ileri sürdüler; lâkin Gazan, maksadını ve bu maksada göre o âletin nasıl olması lâzım geleceğini anlattı; bunun üzerine bu âlet onun tarifi dairesinde vücade getirildi²⁷. Bu küçük

icad eden kendisi idi (*Medeniyet-i islâmiye Tarihi*, C. III, S. 385; ayrıca L. Am. Sédillot'un yukarıda adı geçen eserine bakınız: S. 36).

²⁵ Bu 400.000 cilt kitap meselesi, 'Abbâs İkbâl'in yukarıda adı geçen eserinde de tekrar edilir ki, bu rivayet, galiba İbn Şâkir el-Kütübî'ye dayanır (*Fawât-ül-Wafayât*, Bulak 1299, Cilt II, S. 149). Mamafi, bu rakamın çok mübâlâgalı olduğu kolayca tahmin olunabilir.

²⁶ Bu seyahatler hakkındaki bu mütalea, yanlış ve eksiktir. Yukarıda (not 9) da verilen mâlûmata bakınız.

²⁷ *Reşîd-üd-Dîn*, *Târih-i Mubârek-i Gâzânî*, Karl Jahn neşri, G M N S. XIV, 1940, S. 131; bu ziyareten D'Ohsson da bahseder: *Histoire des Mongols*, V. IV, P. 271.

kyayt, Gazan'ın rasat işlerine karşı alâkasını gösterdiği gibi, onun Tebriz'deki büyük te'sisatı arasında bir de r a s a t h a n e yaptırmak istediğini anlatıyor ki, bu rasathanenin yapıldığı, *Ebvâb-ül-Birr'e* ait *vakfiye*'den naklen yine aynı müverrihin verdiği mâlûmattan anlaşılıyor: vakfiye'de, buranın muhtelif masraflarına, âletlerin tâmir ve ıslâhına, ve müderris, mu'id, talebe ve sair müstahdemlerin ücretlerine karşılık olmak üzere muayyen bir para tahsis edildiğini görüyoruz²⁸. Ancak, bunun ya esasen küçük mikyasta bir teşebbüs olduğu, yahut, Gazan'ın ölümü üzerine tamamlanamadan bırakıldığı tahmin olunabilir. Çünkü, eğer bu müessesese meselâ Marâğa rasathanesi gibi büyük bir şey olsaydı, Gazan'ın yaptığı teşkilât ve vücûde getirdiği müesseseler hakkında uzun uzun mâlûmat veren o devir tarihçileri, mutlaka bundan da ehemmiyetle bahsederlerdi. Maamafi, *vakfiye*'deki izahata göre, burasının bir rasathaneden ziyade, astronomi ilmini yaymağa mahsus bir tedris müessesesi olduğu anlaşılıyor.

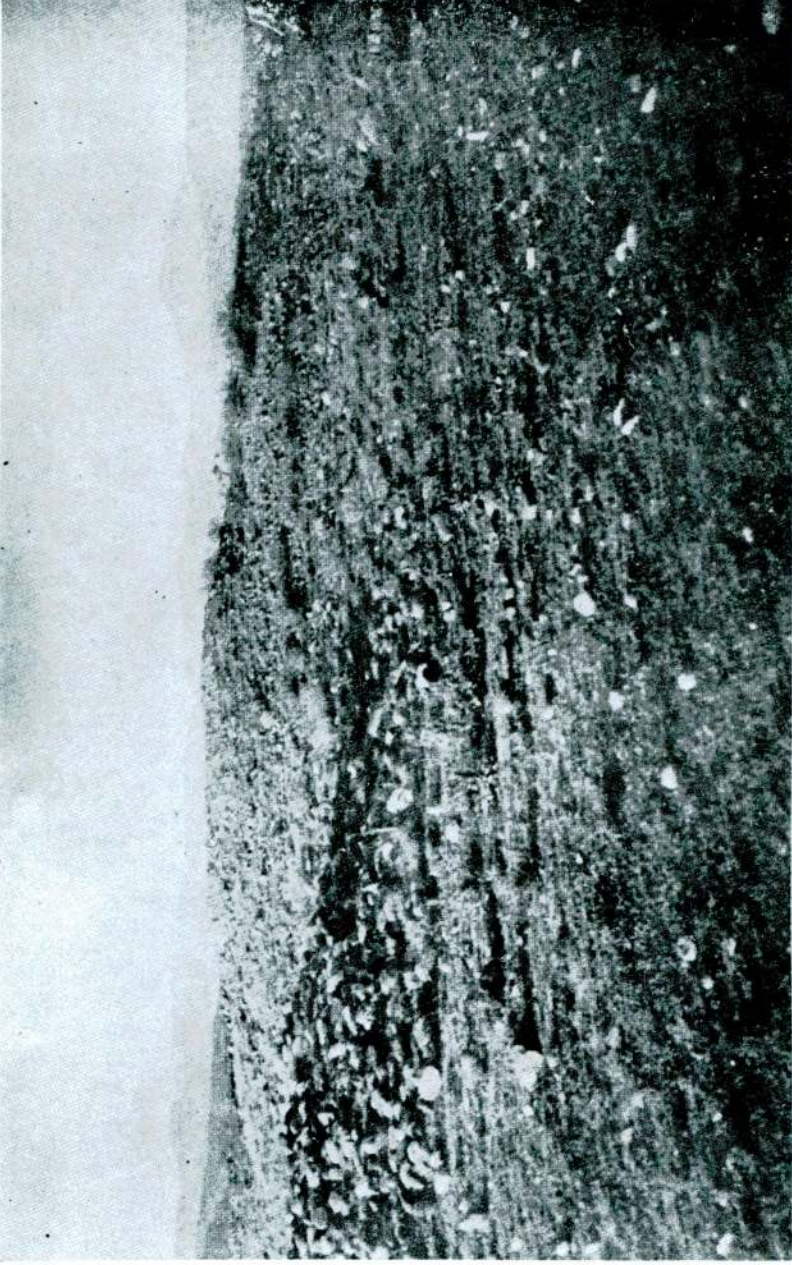
M. Godard, yukarıda adı geçen risâlesinde, hiçbir me'haz göstermeksizin, Ölcaytü'nün (703 H. - 1304 M.) de Nasîr-i Tûs'nin oğlunu Marağa rasathanesine tayin ettiğini söylüyor.²⁹ Eserini (740 H. - 1340 M.) de yazan Hamdullâh-i Müstevfi ise, Marâğa rasathanesinin artık harap bir hâlde bulunduğunu açıkça ifade etmektedir³⁰. Demek oluyor ki, moğol devrinin bu muhteşem ilim müessesesi, Nasîr-i Tûs'nin ölümünden sonra, yavaş yavaş ehemmiyetten düşmüş, nihayet, büsbütün ihmâl edilerek harap olup gitmiştir. İlhanlılar'ın devlet merkezini önce *Tebriz*'e sonra da *Sultaniye*'ye nakletmeleri, Marâğa'nın ehemmiyetini azaltmıştır ki, bu suretle merkezden uzak kalan bu ilim müessesesinin hazin akibetinde, bir dereceye kadar, bu âmilin te'sirini de gözönünde

²⁸ Aynı eser, S. 210

²⁹ M. Godard'ın verdiği bu mâlûmat, galiba E. Browne'in İran edebiyatı hakkındaki klasik eserinden alınmıştır. Orada Ölcaytü'nün Marâğa rasathanesini ziyaret ederek Nasîr-i Tûs'nin oğlu Asîl-üd-Dîn'i bu rasathaneye memur ettiği zikredilmekte, ve bunun da 714 H. - 1314-15 M. de öldüğü, *Mücmel-i Fasthî*'den naklen, kaydolunmaktadır (*A History of Persian literature under Tartar Domination*, Cambridge 1920, S. 48). Hâlbuki, yukarıda (not 9) da Asîl-üd-Dîn'nin vefat yılı, *Ölcaytü Tarihi*'ne istinad edilerek, 715 te gösterilmiştir ki, bu kaynağın kıymet derecesi göz önünde tutulursa, bunun daha doğru olduğu tahmin olunabilir.

³⁰ *Nâzhet-ül-Kulâb*, GMS, XXIII, I, s. 87.

Resim: I - Marğa rasathanesinin harâbeleri

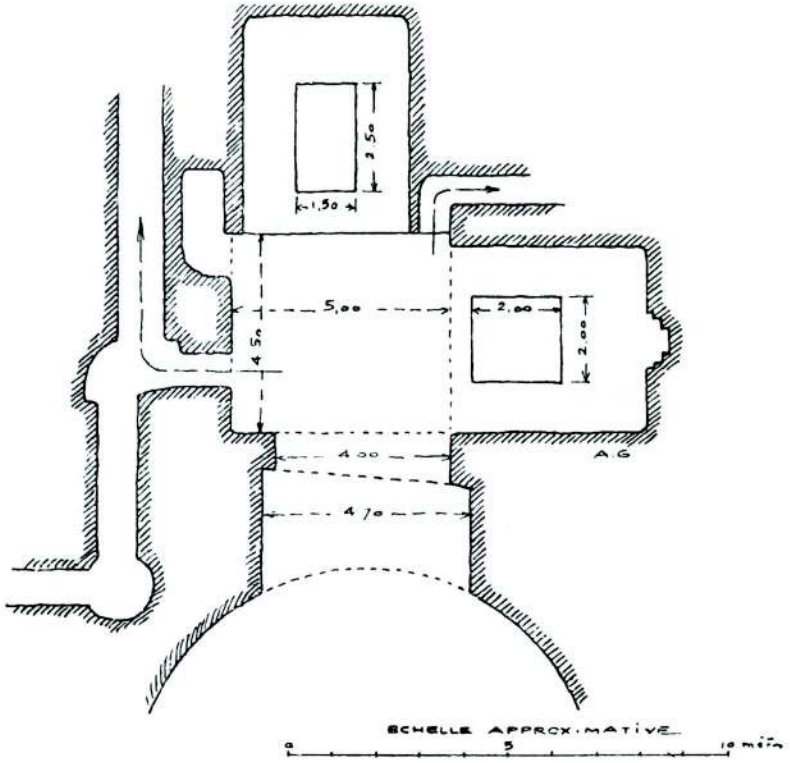

FIG. 12. — PLAN DES CROITÉS

Resim: II - Mağaraların plânı

Bulleten: C. VI

bulundurulmalıdır. Şark'ta ilmî ve edebî hareketlerin, çok defa, hükümdarların şahsî alâkalarına bağlı olduğu, ilim ve san'at adamlarının hemen umumiyetle devlet merkezinde toplandığı düşünülürse, Marâga rasathanesinin sür'atle harap olmasının sebepleri daha kolay anlaşılır. Maamafî, Nasîr-i Tûsî'nin Marâga'da kurduğu bu müessese ile Gazan'ın Tebriz'deki astronomi mektebi, Azerbaycan'da astronomi ilminin inkişafında mühim bir âmil olmuş, ve XIV. asırda, -hattâ daha sonraki asırlarda- bilhassa *Tebriz*'de bu ilim an'anesi epey müddet devam etmiştir. Burada yetmişmiş bâzı astronomlar hakkında elimizde tarihf kayıtlar mevcut olduğu gibi³¹, bu asırda, astronomi tahsili için *Bizans*'tan birtakım gençlerin buraya geldiğini, ve bu ilme ait bâzı eserlerin *f a r s c a d a n y u n a n c a y a t e r c ü m e* olunduğunu da biliyoruz³². Ancak, bundan sonra, Uluğ Bey zamanına kadar, Yakın Şark'ta bir rasathane kurulmamış, ve XV. asırda Semerkant rasathanesinin faaliyeti mahsulü olan *Uluğ Bey Zici* meydana çıkıncaya kadar, Nasîr-i Tûsî'nin *Zic-i İlhânî*'si ellerde dolaşup durmuştur.

Marâga rasathanesi hakkında son bir tarihf kaydı, *Hasan Bey Rumlu*'nun kitabında buluyoruz: orada, 949 da ölen meşhur âlim Emîr Gıyâs-üd-Dîn Mansûr b. Emîr Sadr-üd-Dîn Mohammed Şîrâzî'den bahsedilirken, Şah İsmail Safevî'nin, o sırada temamiyle harap bir hâlde bulunan Marâga rasathanesini tâmir ve ihya maksadiyle onu çağırtdığı, lâkin bu işin -*Zuhal* yıldızının devrini tamamlaması için- otuz yıl süreceğini öğrenmesi üzerine, bu uzun işten vaz geçtiği kaydolunuyor³³. Bir tasavvur hâminden ileri geçemeyen bu teşebbüsten sonra, artık *Marâga rasathanesi*'ne ait hiçbir tarihf kayda tesadüf edilmemektedir. XV. asırda Timurlular sülâlesinden meşhur Uluğ Bey'in *Semerkand rasathanesi* ve buradaki çalışmalar sayesinde vücade gelen yeni *Zic*, Marâga rasathanesi'nin şerefli an'anesini parlak bir şekilde devam ettirmiş ise de³⁴, bu da

³¹ Hamdullâh-ı Müstevfî, *Târîh-i Gûzîde*, farsca metin, S, 657. Tarihf kaynaklarda ve bilhassa biyografi kitaplarında buna ait birçok misâller daha gösterilebilir.

³² Bu hususta tafsilât almak için bilhassa şu esere bakınız: R. Guillard, *Essai sur Nicéphore Grégoras*, Paris 1926, S. 72.

³³ Hasan-i Rumlu, *Ahsan'u't-Tawârîkh*, edited by C. N. Seddon, Vol. I (Persian Text), Baroda 1931, S. 303.

³⁴ W. Barthold, *Uluğ bey ve zamanı* (türkçe tercümesi), İstanbul 1930; Sédillot, *Prolégomènes d'Ouloug beg*, Paris 1853.

uzun sürmemiş, ve İsmail Safevî'nin bahsettiğimiz tasavvuru ile, Murad III. devrinde Takıyy-ü-d-Dîn'in Tophane tepesinde kurduğu *rasathane*'nin daha hemen hiçbir netice vermeden⁸⁵ tahrip edilmesinden sonra, artık bu türlü ilmi müesseseler teşkiline türk-islâm dünyasında teşebbüs edilmemiştir⁸⁶.

Ankara - 25 Eylül 1942

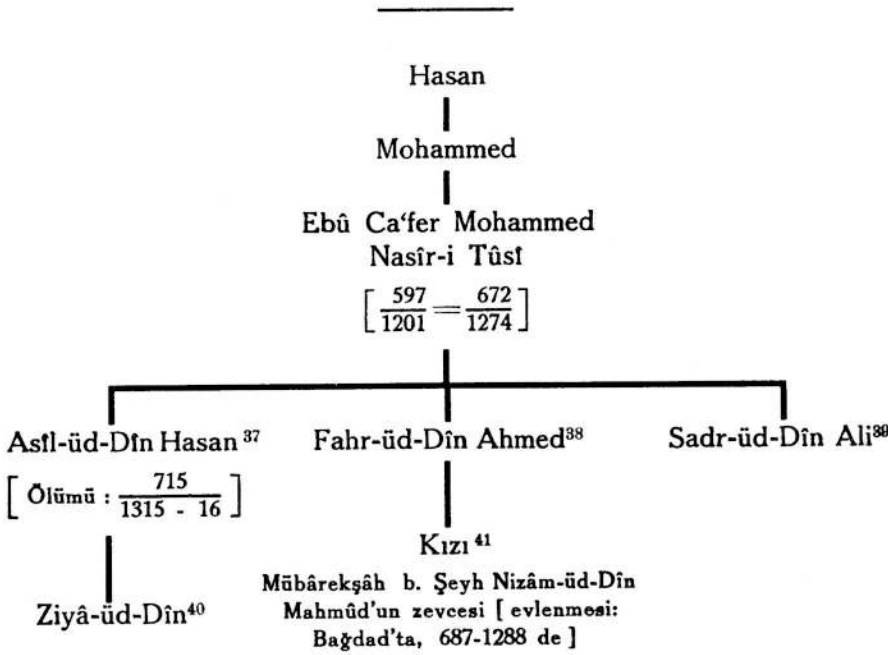
⁸⁵ Salih Zeki, *rasathane* yıkılmadan evvel Takıyy-ü-d-Dîn'in rasadlarını «kısmen lüzumu derecesinde ikmâle muvaffak olduğunu» söylemekte, ve rasadlarının neticesini ihtiva eden mühim bir *Zic*'inin Nurosmaniye kütüphanesinde 2930 numarada bulunduğunu bildirmektedir (*Asâr-ı Bâkiye*, C. I, S. 202). Onun icad ettiği bir rasat âleti hakkında: *Abcad-ül-'Ulâm*'dan naklen: *Medeniyet-i islâmiye tarihi*, türkçe tercümesi, C. III, S. 384).

⁸⁶ Bu yazımız sadece Marâğa *rasathanesi*'nin kısa tarihini aydınlatmak ve islâm dünyasının ilim tarihiyle uğraşanlara tarih bakımından toplu bir fikir vermek maksadiyle yazıldığı için, Nasîr-i Tûsî'nin hayatına, eserlerine, ve bilhassa astronomi sâhasındaki ilmi faaliyetine ait izahata girişmeyi mevzuumuzun ve salâhiyetimizin dışında bulduk. Bu mevzu ile âîâkalanlar, yukarıda zikredilen me'hazlerden başka, *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki Tûsî maddesine de müracaat edebilirler. Bunlardan başka, Salih Zeki'nin *Asâr-ı Bâkiye*'si de (bilhassa birinci cilt ile henüz basılmamış olan ve islâm astronomisine ait bulunan üçüncü cilt) mühimdir. Corci Zeydân'ın, *Medeniyet-i islâmiye Tarihi*'nde (türkçe tercümesi, C. III, S. 377-386) islâm *rasathaneleri* hakkında verdiği mâlûmat, basit olmakla beraber faydasız değildir. Bunlara ilâve olarak, Devletşâh-ı Semerkandî'nin Nasîr-i Tûsî'nin *Hilâfet-nâme-i İlâht* adlı bir eserinden ve onun bâzı mühim şakirdlerinden -Esîr-i Avmânî ve Hümâm-ı Tebrizi gibi bahsettiğini söyleyelim. Nasîr-i Tûsî'nin, meşhur şair ve sofî Baba Afzal-i Kâşî ile münasebetleri hakkında şu eserde mühim ve tenkidî mâlûmat vardır: Sa'id Nafisî, *Rubâ'iyât-ı Baba Afzal-i Kâşî*, Tahran 1312. Nasîr'in İlhanlılar devrindeki nüfuzunu gösteren ve daha ziyade yerli an'anelere dayanan bâzı rivayetlere, Şeref Han'ın *Şeref-nâme* (Kahire neşri, S. 274-275) sinde tesadüf edilir. Nabeivanlı Hindü-Şâh b. Sancar'ın 724 H. de tamamladığı *Tecârib-üs-Selef* ('Abbâs İkbâl neşri, Tahran 1313 hieri şemsî) de, Nasîr'in Hulâğu yanındaki ehemmiyetini gösteren küçük bir rivayet bulunduğu gibi, nâşirin kıymetli mukaddimesinde, o devrin meşhur fikir ve san'at adamlarından Mohammed b. el-Hakîm el-Kîşî ile Nasîr-i Tûsî arasındaki mektuplardan da bahsedilmekte ve bu hususta Sa'id Nafisî'nin bir makalesinden istifade olunmaktadır (*Mecelle-i Armagan*, Cilt XV, Sayı 6).

NASİR-I TÛSÎ AİLESİ

[Hülâgu devrinden başlayarak, ölünceye kadar, İlhanlılar imparatorluğunun iç siyasetinde çok mühim bir rol oynayan, bütün *İran*'da, bilhassa *Irak*'ta şiliği ve şif muesseselerini himaye eden Nasr-i Tûsi, yalnız bir *ilim adamı* olarak değil, *siyasî bir şahsiyet* olarak da ehemmiyetle tetkıkya lâyıktır. Şimdiye kadar ona ait mükemmel bir biyografi yazılmamış olduğunu düşünerek, ileride böyle bir teşebbüse girişeceklere yardım olmak ümidiyle, makalemize şu küçük aile şeceresini ilâveyi faydalı bulduk].

³⁷ *Ölçaytû Tarihi*; 'Aynî, *'İkd-ül-Cumân* (her ikisi de yazma)

³⁸ İbn-ül-Fâtî, *al- Havâdis-ül-Câmî'a*, S. 443.

³⁹ *Aynı eser*, S. 456.

⁴⁰ Devletşâh, *Tezkiret-üş-Su'arâ*, S. 210.

⁴¹ İbn-ül-Fâtî, S. 456.

